

ՊԵՏՄԵԿԱՆԵ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԱՆԱՒԱՐՁԱ

Անաւարդայի բերդը երկու շատ որոշ շրջաններ կը յատկանշէ։ Այսպէս բիւզանդական շրջանի շինութիւններն են լեռան արեւմտեան կողմը բարձրացած չէնքերն ու կիսաբլուրակ և ուռուցիկ քարերով հիւսուած աշտարակները։

Բերդին մնացած մասերը կը մնան ձեռակերտը մեր Ռուբինեան իշխաններուն։ Աշտարակներն ու պարիսպները բարձրագլի են, ամրակառոյց և լափանիստ։ Ինչպէս այդ դարու զինուորական բոլոր կարեւոր չէնքերը, Անաւարդայի բերդն ալ պաշտպանուած էր կրկին պարիսպներով, մէկը ներքին և միւսը արտաքին։ Ծարտարապետները բերդին շրջապատի պարիսպներուն շինութեան ձեռն յարմարեցուցած են ձեկն ու անհարթութեանը ժայռին՝ որուն վրայ պարի բարձրանար բերդը։ Ասիկա ընդհանուր երեւոյթ մըն է բոլոր հին բերդերուն համար ու մենք նոյն ձեռով կառուցուած տեսանք չալէպի Պաղրասի(*)։ Համար և դեռ նման բազմաթիւ ալ բերդաքաղաքներ, մասնաւորապէս Պաղրասի բերդի նման Անաւարդայի բերդին պարիսպներու շրջագիծը բոլորովին անկանոն է, յարմարեցուած ըլլալով ժայռի քնկան ձեւին։ Արտաքին շրջապատին մէջ կը գտնուի երեք ատենանով փոքրիկ մատուռ մը՝ որուն անկունաւոր քանիքը տաղանքի մաստիք կը մնայ, ինչ ձեռով որ 1852ին տեսած էր Վիլհելմ Լանկուա ու 1936ին նոյնը տեսաւ Էրիք Քլինկ։ Իսկ բերդին ներքին պարիսպը անմատչելի է. հոս է քառակուսի մեծագլիւ աշտարակը, շատ լաւ պահպանուած զինակով, որուն հարաւային կողմի վրայ կը կարդացուի 1188ին գրուած և սակայն բաւական խաթարուած արձանագրութիւն մը՝ ուր իւր տեղւոյ անուններ կը յիշուին

ձեռքիս, Սթատ պատմիչի կողմէ հաւանաբար յիշուած ձեռքի բերդը, Աստուա կամ Աստուանա բերդը՝ յիշուած Վիլպրանդի կողմէ, և զոր հետն Բ. իր թագաւորութեան մէջ հաստատուած Տիւտոնեան կարգի ասպետներուն քնկութեան համար տուած էր։ Աշտարակին (donjon) և առաջին պարիսպին հետ շարժական կամարով (pont-levis) մը միացած չէնքերը կը ծառայէին Ռուբինեան իշխաններու իր բնակարան, որոնց պահակագունդերը Անաւարդայի ամբարացաւ ժայռերու կատարէն ասպարէզ կը կարգային յոյն և իսլամ առաջատակ թըշնամիներուն, երբ ասոնք շատ անգամներ կը փորձէին բերդը պաշարել։ Անաւարդա հռովմէական արքունի ճամբով մը միացած էր Մորուեստիոյ(**)։

«Տարածուն երկու օրուան ճամբայ հեռու, կը գրէ Լանման Էրնստը, կը գտնուին հայ հին քաղաքին՝ Անաւարդայի տեւրակները։ Ժ. Գարուն արաբացի աշխարհագիրն Իորիսի՝ Անաւարդայի շրջակայքը կը համեմատէր Դամասկոսի՝ շրջակայքին հետ։ Հարկ է որ այն ժամանակ քաղաքն իւր շքեղ շինութիւններով մեծագործ երեւար։ Դաշտագետներն վրայ հսկայական ժայռալեռ մը կը բարձրանայ որուն երեք կողմերն ալ միայն զառիթափ դժուարամատոյց ճամբով մը մատչելի է։ Այս կողմն են Թորոս Ա. ինչպէս արքունի գլխակին աւերակները և Աւերակներու ներքին շրջակայքին մէջն է գլխակին մատուռը՝ որուն պատերուն ներքին կողմերը զարդարուած են անարատ պահպանուած որմանկարներով և ուրիշ նկարներով. իսկ գլխակին վրայ տակուին ընթեռնի կը մնան այլևայլ արձանագրութիւնները(**)։

Արաբական արշաւանքի և առիթ յաջորդող տիրապետութեան ժամանակ այս պարիսպը նորոգուեցաւ, ինչպէս չալէպի բերդն ու պարիսպները ու արաբներէն արձանագրութիւններ գրուեցան մուսլիմ զորան վերեւ, զարդական մոտիւներու, վանդակներու, ածաթներու և բոյսերու ձեւ տակ։

Դ. — Յաղթական կամարը. — Քաղաքի գլուխներէն մէկուն վրայ կը բարձրա-

(*) Victor Langlois՝ առջ. էջ 438.

(**) Lahmann Ernst: Հանդես Ամստերդամի 1901, էջ 307.

(*) Արս. Աբեգյան.՝ Պաղրասի բերդը, 1937, չալէպ.

նայ յաղթական գեղեցիկ կամար մը, բազկաքանձ մեծադիր կամարակապէ (arcade) մը և կողմնակի երկու գուռներէ: Ճարտարապետը յաղթական կամարին ետեւի կողմին վրայ պարզ պատով մը հիւսուած երկու ուրիշ դուռներ ալ ձգած է: Կորնթական ոճով խոյակաբարձ կորնիդեան գեղեցիկաշէն սյուներ կը զարգարէին այս հոյակապ կամարին արտաքին ճակատը, աւերկարք սիւները հաստատուած էին ցած պատուանդաններու վրայ: Հոռոտիտեմէն է որ կամարին դուռն ելած վերի մասը կը շփոթուի մեծ կամարին քովթարին (architrave) հետ ու այս իբրեւ եզակի երեւոյթ մը՝ հնագոյն ճարտարապետութեան կիրարկումին մէջ: Բացի կորնիդեայ սյուներէն, յաղթական կամարի շինութեան մէջ գործածուած են երկու շինուածանիւթեր. այսպէս՝ մինչ կամարը շինուած է կապուղ քարէ, կամարակալ մոյթերն ու թակաղաղները շինուած են կարծր կրաքարէ: Այս յաղթական կամարին վրայ բարձրացած են քառակուսի երկու մեծ աշտարակներ՝ որոնց իբր նախադռն՝ գործածուած են քաղաքին նախապէս աւերուած շէնքերուն քարերը(*):

Ծ. — Քաղաքին ջրմուղները. — Հազիւ լրացած եղէգներու պուրակը, կը սկսին երեւիլ քանի մը քմ. երկարութեամբ և երկարք ագուգները կամ ջրմուղները (aqueduc) որոնք քաղաքի մերձակայ լեռներու երկու տարբեր կէտերէն մեկնելով քաղաքին աւերակներու մէկ կէտին վրայ իրարու կը միանան անկիւն մը կազմելով: Բարձր սիւնաշարքի մը վրայ կառուցուած այս հոյակապ ջրմուղները մինչև երկու մղոն հեռաւորութեամբ կ'երկարին՝ Վ. Լանկուա 1852ին տեսաւ այս ջրմուղները, որ զմայլելի շինութիւններ էին և արժանի ուղեւորներու հիացման ու զարմացմանը առարկայ դառնալու. ու արգարեւ մ'ախ աստիճան քարմանհրջ գործ՝ որ առաջին քրիստոնեաները անմասն զլուխ գործոցներ կը նկատէին զանոնք, մինչդեռ աւելորդ է ըսել՝ որ Անաւարդայի սոյն ջրմուղները հրաշագործ կառուցումներ ըլլալէ աւելի, հռովմէական նախագիւտ կ'ին հանճարի գործեր են բոլորն ալ և որոնց նոյնքան հանճարեղ նմոյշներով մինչև

այսօր դեռ հարուստ են Միթաւոր Որեւելքի շատ մը շրջանները, Անաւարդայէ մինչև Սիգոն ու Տիրուս:

Թէքսիէ, Վ. Լանկուայէն առաջ տեսած ըլլալով Անաւարդայի ջրմուղները, արեւմուտքէն գէպի քաղաք երկարող ջրմուղին երկարութիւնը 12 քմ. կը հաշուէ. իսկ երկրորդը՝ որ հիւսիսային կողմի լեռնէն կ'երկարի, 20 քմ. երկարութեամբ է: Երկու ջրմուղներն ալ, որոնք ժամանակին ընթացքին տեղ տեղ քանդուած էին, շինուած են կոփածոյ քարերէ և իրենց ամբողջ երկարութեան վրայ շուրջ ութը մեթր բարձրութեամբ կամարներով բռնուած են: Ծառ հաւանական է որ այսօրուան, ինչպէս նաեւ կ'ին ժամանակներու սողորոտութեամբ, ջրմուղներուն բարձրագիւր կէտերուն վրայ, գրուած էին յիշատակներ տախտակները մ'ախ կայսրերուն՝ որոնց ձեռագիրտն էին այդ ջրմուղներն ու այլ շինութիւնները: Ցարգ կը մընայ Անտիոքեան Սկեւեկիոյ նշանաւոր փապուղիին արձանագիրը: Թէքսիէն և Վ. Լանկուայէն յետոյ, 1936ին Eric King, անգլիացի մեր թանկագին հայասէր բարեկամը, տեսաւ ու լուսանկարեց այս ջրմուղներուն մնացորդ ուեղակները(**):

Չ. — Քաղաքին ամփիթատրոնը. — Ինչպէս կ'ին հռովմէական բոլոր զխաւոր քաղաքները, նմանապէս կ'ին Անաւարդան ունէր կոնակը ապառաժ բերդաժայռին տուած ամփիթատրոն մը՝ որուն գառիվայր կողք վերէն վար ուղիղ կերպով փորուած է ամփիթատրոնը եզերող ստադիոնի (stade) ամբողջ երկարութեանը մէջ՝ որ ճշգրտութեամբ հաշուած է ժայռը կազմող բոլորակի զրաւած մասովն ու իր ամբողջ տարածութեան վրայ տակաւին տեսանելի ողնաշարովը: Կրկնախն ու ամփիթատրոնին իշխող քարաբերդը իր մէջ կը կրէ կանթերով ու պրիսմակած և կափարկներով ու բոլորն ալ վիմափոր ու առանց արձանագրութեան դագաղներ: Հոռոտ, նոյնպէս, մեծական սինեակներ՝ որոնց մուտքի գուռը զարդարուած էր մարդկային դէմքեր ներկայացնող խորքանդակներով(**):

1919ին քաղաքին մէջ կառարուած

(*) Victor Langlois՝ անգլ., էջ 439.

(*) Illustrated London Press. 1947.

(**) Victor Langlois՝ անգլ., էջ 439:

պեղուձներով երեւան փկառ ու եղան սայալի վրայ մեծ գծուարութեամբ Անտարգալէն Ատանայի թանգարանը փոխադրուեցաւ կրքարային արկղածիւ. դապաղ մը, մասնակներէ կրուած ծաղկապսակներով ու նակներէն սալ սիրուն յաղթանկարներով(*), հաւանաբար Փ. դարու (Ք. յ.) գործ:

Անաւարդայէն գտնուած քարէ այս դապաղը յատուկ է հելլէն կամ հելլենաւցած երկրներու, ինչ որ կը յատկանշուի իր ներքի մասին (curve) ճիշտ ու ճիշտ աղ-զանկին կտրուածքէն և երկի քանդակ-կանկարներուն յատկացուած մասերը վեարէն վար եղերով պարզական ցցուակներէն (moulure): Նոյն ձևի դապաղներ, որոնք կը պատկանին պոսկաղարգ (guirlande) դապաղներու հաւաքածոյին և սիրահիփպատական տեսակէն են, գտնուեցան Կիպրոսէն, Ատալիայէն, Յասսսէն, Աթէնքէն, Անտիոքէն և հին Մեսիայէն (Mésie): Երեսնեւրու քանդակագործներուն վրայ կը տեսնուին կտորաբոլոր ծաղկապսակներ, զանոնք վերցնող գէմքերը և ծաղկապսակներու մէջ գրուած նիւթերը: Ասոնց միջեւ ալ կը տեսնուին ճակտին վերեւ հանգուցուած մալերով և գէմքն ալ մալի երկու խոպոպներով շրջանաւորած երկու գէմքեր, ու աւելի վարը, պտակին տակ խողովի ողկոյցներ(**): Երեք պտակներ կը կրեն երկու մանուկներ՝ որոնց ոտքերը կը հանգչին խոյի մը կամ աւիւծի մը վրայ(***): Այսպէս Անաւարդա կտմանոսի կամ Շարի նըման հնագոյն կրկնիկով ամենէն շահեկան Ճնացորդն է եռանկիւս հրախաւային ծայրադոյն կէտին վրայ:

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԱՐՔԵՂԻՍԿԱՊՈՍ

(2)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՎԱԻԵՐԱԳԻՐՆԵՐ ԻՍՐԱԷԼ ՕՐԻԻ ՄԱՍԻՆ

1939-ին Լոնտոնի մէջ հրատարակուեցան սանդաւար կամ բոկոտն Կարմելեան կրօնաւորներու և Ժէ. և ԺԼ. դարբնուեցան պատկան առաքելութեանց մասին երկու հակա հատորներ, առանց հեղինակի աւանդին(*): Այս հատորները չեն պարփակեր սակայն Կարմելեան բոլոր, այլ միայն Պարսկաստանի և Միջագետքի առաքելութեանց պատմութիւնը:

Անանուն հեղինակը այս գործին պատրաստութեան համար տարիներով պրպըտուեցան Կատարած է Վատիկանի զանազան դիւանատուններուն մէջ, որոնց ո՛չ բոլոր թուղթերը կրցած է աւելն անցնել և ո՛չ ալ իր բոլոր տեսածները հրատարակել: Վատիկանի դիւանատուններուն մէջ, կ'ըսէ հեղինակը, միայն կրօնական առաքելութեանց վերաբերեալ 5000 կաղմուած հատոր գոյութիւն ունի, որուն ամէն մէկը 600էն 800 էջ կը պարունակէ:

Ինչպէս Արեւելքի ուրիշ առաքելութեանց պատմութեան, նոյնպէս ալ Կարմելեանց այս Գրքիկին մէջ անպին նիւթ կայ Հայոց վերաբերեալ: Ուրիշ ժամանակի կամ ուրիշներու թաղով այս նիւթը ներկայացնելու գործը, թուայմ կը թարգմանեմ միայն այն էջերը, որոնց մէջ, պատահաբար և ուրիշ խնդրի մը առթիւ, Ա. հաւատորին մէջ յառաջ բերուած են Իսրայէլ Օրիի վերաբերեալ չորս նոր վաւերագիրներ: Ասոնց ընթերցումէն յայտնի կ'ըլլայ որ ուրիշ վաւերագիրներ ալ պէտք է որ գոյութիւն ունենան Վատիկանի գրաւաններուն մէջ Օրիի մասին:

Հայր տիւ Սերսոյի (du Cerceau) գործը ծանօթ է անոնց որ դրաղած են Օրիի պատ-

(*) Colonel Normand՝ «Syria», 1921, էջ 195:

(**) Etienne Michan՝ Sarcophage d'Anazarza: «Syria» P. 2, 1921, էջ 295:

(***) Colonel R. Normand՝ La Oréation du Musée d'Adana: «Syria», 1921, էջ 195 եւ տէլ:

(*) A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Missions of the XVIth and XVIIth Centuries, London 1939, In two volumes, In-4o, XXXII + 1376 pages: Քաղաքի պատկերներ, արձագանքներ գրեւոր: